

**АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ РУШДИ
СОҲИБКОРИИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР
ШАРОИТИ МУОСИР**

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ
РАЗВИТИЕ ИННОВАЦИОННОГО
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА НА
СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ**

**THEORETICAL FOUNDATIONS OF
INNOVATIVE ENTREPRENEURSHIP
DEVELOPMENT AT THE PRESENT STAGE**

Ходжаев Парвиз Давронович, д.и.и., профессораи кафедраи назарияи иқтисоди Донишгоҳи байниимлалии сайёҳи ва соҳибкории Тоҷикистон (Тоҷикистон, Душанбе), **Ҳоҷиев Абдурашид Саидович**, унвонҷӯи кафедраи иқтисод ва соҳибкории Донишқадаи иқтисод ва савдои ДДТТ (Тоҷикистон, Хучанд)

Ходжаев Парвиз Давронович, д.э.н., профессор кафедры теории экономики Международного университета туризма и предпринимательство таджикистана (Таджикистан, Душанбе), **Ходжиев Абдурашид Саидович**, соискатель кафедра экономики и предпринимательства Институт экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции в г. Худжанде (Таджикистан, Худжанд)

Khodjaev Parviz Davronovich, Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Economic Theory International university of tourism and entrepreneurship of Tajikistan (Tajikistan, Dushanbe), **Khudzhiev Abdurashid Saidovich**, Candidate at the Department of Economics and Entrepreneurship Institute of Economy and Trade of Tajik State University of Commerce in Khujand (Tajikistan, Khujand), **E-mail: hojaev123p@mail.ru**

Калидвожаҳо: соҳибкории инноватсионӣ, инноватсия, банақшагирии стратегӣ, тарҳрезӣ, татбиқ, навовариҳои иқтисодӣ, миқёси навоварӣ.

Дар мақола асосҳои назариявии рушди соҳибкории инноватсионӣ дар шароити муосир мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Масъалаҳои таҳлилӣ ба баррасишуда метавонад барои таснифоти бисёркритериявӣ асос боша два чунин аломатҳоро метавон пешниҳод кард: доираи татбиқ; мундариҷаи мавзӯ; миқёси навоварӣ; умқи тағйироти воридишуда; марҳилаи давраи ҳаёт; ҷои дархост. Муаллифон вобаста ба доираи татбиқ чунин навовариҳоро ҷудо намуданд: навовариҳои иқтисодӣ, давлатӣ-сиёсӣ, ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ, таълимӣ, илмӣ, экологӣ ва фарҳангӣ; аз рӯи мундариҷаи мавзӯ: маҳсулот, технологӣ, ташиқилӣ ва идорақунӣ, маркетинг ва иттилоот; аз рӯи миқёси навоварӣ: нав дар миқёси ҷаҳонӣ, нав барои кишвар, нав дар минтақа, нав барои корхона; аз рӯи умқи тағйироти воридишуда: мутобикшавӣ, модернизатсия, реконструксия, бунёд. Аз рӯи марҳилаи давраи ҳаёт муаллифон ошкор сохтанд: марҳилаи тарҳрезии инноватсия, банақшагирии стратегӣ, тарҳрезӣ ва татбиқи инноватсия; ниҳоят, аз рӯи ҷои татбиқ: навовариҳое, ки барои татбиқ дар ташиқилоти худ таъия шудаанд ва навовариҳое, ки аз ҷониби ташиқилоти сеюм таъия шудаанд.

Ключевые слова: инновационное предпринимательство, инновация, стратегическое планирование, проектирование, внедрения, экономические инновации, масштаб новизны.

В статье рассмотрены теоретические основы развитие инновационного предпринимательства на современном этапе. Анализ рассмотренных выше признаков, могущих служить основаниями многокритериальной классификации, показывает, что в качестве таковых можно предложить: сфера применения; предметное содержание; масштаб новизны; глубина вносимых изменений; стадия жизненного цикла; место применения.

Авторами по признаку сферы применения выделены: экономические, государственно-политические, правовые, социальные, образовательные, научные, экологические и культурные инновации; по предметному содержанию: продуктные, технологические, организационно-управленческие, маркетинговые и информационные; по масштабу новизны: новые в мировом масштабе, новые для страны, новые в регионе, новые для предприятия; по глубине вносимых изменений: адаптационные, модернизационные, реконструкционные, креационные; по стадии жизненного цикла можно выделить: стадию оформления новшества, стратегическое планирование, проектирование

инновации и внедрение; наконец, по месту применения: инновации, разрабатываемые для внедрения в своей организации, и инновации, разрабатываемые для внедрения силами сторонней организации.

Keywords: innovative entrepreneurship, innovation, strategic planning, design, implementation, economic innovation, scale of innovation.

The article considers the theoretical foundations of innovative entrepreneurship development at the present stage. The analysis of the above-mentioned features that can serve as the basis for multi-criteria classification shows that the following can be proposed as such: scope of application; subject content; scale of novelty; depth of changes; life cycle stage; place of application.

The authors identified the following innovations by scope of application: economic, state-political, legal, social, educational, scientific, environmental and cultural; by subject content: product, technological, organizational and managerial, marketing and informational; by scale of novelty: new on a global scale, new for the country, new in the region, new for the enterprise; by depth of changes: adaptation, modernization, reconstruction, creation; According to the stage of the life cycle, we can distinguish: the stage of innovation design, strategic planning, innovation design and implementation; finally, according to the place of application: innovations developed for implementation in one's own organization, and innovations developed for implementation by a third-party organization.

Дар айни замон таърифи ягонаи «соҳибкории инноватсионӣ» вучуд надорад, зеро суръатбахшии пешрафти илмию техники боиси ташаккули шаклҳо, мураккабии механизмҳои ташкил ва маблағгузорию чунин фаъолиятҳо гардид.

Мавриди зикр аст, ки истилоҳи инноватсияро И.А. Шумпетер соли 1911 дар китоби худ «Назарию рушди иқтисодӣ» ҳамчун «комбинатсияҳои нав» ё «чизҳо ва қувваҳо» эътироф кардааст [31, с.132]. Татбиқи ин комбинатсияҳои «дигар» ё ба тарзи дигар «нав» шаклу мазмуни тараққиётро муайян намуда, манбаи фоидаи иловагӣ мебошад. Гурӯҳе, ки самарайи синергетикиро аз таъсири мутақобилаи ашё ва қувваҳо таъмин менамояд, соҳибкорест, ки фаъолияти вай афзоиши доимии некуахлоқии ҷамъиятиро таъмин мекунад. Шумпетер аслан моҳияти пешрафти иқтисодиро дар шакли «...сегона: рушд - инноватсия - соҳибкорӣ» ифода кардааст [35, с.248].

Наشري асари «Назарию рушди иқтисодӣ»-и Шумпетер аслан ибтидои ташаккули самти нав дар таърихи ҷаҳонии афкори иқтисодӣ буд. Фаъолияти соҳибкорӣ дар маркази таваҷҷуҳи иқтисоддонҳо қарор дорад ва пас аз даҳ сол аз «Назарию рушди иқтисодӣ» пажӯҳишгари амрикоӣ Фрэнк Хейнман Найт асари фундаменталӣ ва деринаи классикии худро «Таваккал, номуайяни ва фоида»-ро нашр мекунад, ки дар он фаъолияти соҳибкорӣ ҳамчун раванди маблағгузорӣ ба тараққиёт, тақмил додани ташкили истехсолот, ба вучуд овардани талаботи нав арзёбӣ гардидааст [17, с.351].

Худи истилоҳи «инноватсия» баъдтар, дар соли 1939 дар асари Шумпетер «Сиклҳои бизнес: таҳлили назариявӣ, таърихӣ ва омории раванди капиталистӣ» пайдо шудааст.

Дар он моҳияти он чиро, ки муаллиф онро «навоарӣ» мефаҳмад - ба вучуд овардани молу бозорҳои нав, тағйирот дар технология ва ташкили равандҳои истехсолот ва дигар дигаргуниҳои муҳим дар соҳаи ҳаёти иқтисодӣ тасвир шудааст [35, с.80].

Муҳаққиқи равандҳои инноватсионии лаҳистонӣ М.Хучек боре таваҷҷуҳи худро ба ин мушкилот ҷалб карда, қайд кард, ки шояд ягона чизе, ки муҳаққиқони инноватсионӣ дар муайян кардани мавзӯи тадқиқоти худ ба ҳам мувофиқанд, ин аст, ки инноватсия бо пешрафти илмию техники алоқаманд аст [29, с. 80, 30]. Сарфи назар аз он, ки имрӯз дар фаҳмиши истилоҳи «инноватсия» ягонагии муайян ба даст омадааст, ихтилофҳо боқӣ мондаанд. То ҳаде, ки ҳатто аввалин шиносӣ бо таърифҳои ин мафҳум аз ҷониби муаллифони гуногун пешниҳодшуда дар бораи гуногунии маъноҳои ин истилоҳ аз ҷониби муаллифон гувоҳӣ медиҳад. На танҳо Хучек диққатро ба набудани ягонагӣ дар фаҳмидани объекти таҳқиқот ҷалб намуд. Р. Фатхутдинов, А.Б. Крутик, В.И. Винокуров ва бисёр дигар муаллифон ин нуктаро низ қайд намуданд. Мавҷудияти чунин мушкилотро Л.В. Краснов, Т.Ф. Гареева, Е.Ю. Блинова, Л. Яковлева, М.И. Абузярова ва бисёр дигарон низ мунтазам қайд мекунанд.

Дар адабиёти сершумори иқтисодӣ оид ба инноватсия, ки то имрӯз нашр шудаанд, инноватсия низ ҳамчун раванд пешниҳод карда мешавад Чунин ақидаро Гвишиани Г.М., Кабаков В.С., Коире А., Макаров В.Л., Пинигс И.П., Раппопорт В., Санто. Б., Б. Твисс ҷонибдори намуда, А. Левинсон, С. Д. Бешелев, Ф. Г. Гурвич онро натиҷаи як раванди муайян меҳисобанд. Барои баъзе муаллифон навоарӣ як система (Н.И. Лапин), барои дигарон тағйирот аст (Ф. Валента, Ю.В. Яковец, Л. Водачек).

Н.И. Лапин инноватсияро ҳамчун «тарҳрезии усулҳо ва маҳсулоти нав» таъриф мекунад [14,с.274], яъне инноватсияро ҳамчун раванд эътироф мекунад.

Ҳамин тавр, Ф Валента низ дар бораи раванди инноватсионӣ ҳамчун раванди гузариши сохтори дохилии механизми истеҳсолӣ ба ҳолати нав суҳан меронад [3, с. 8].

Л.Водачек ва О.Водачкова бештар дар бораи «тағйироти мақсадноки фаъолияти корхона» суҳан ронда, инноватсияро ҳамчун раванд ҳисоб мекунанд [4, с. 15] ва хусусияти систематикӣ онро қайд мекунанд. Яковец Ю.В. инноватсияро ҳамчун тағйироти сифатии истеҳсолот низ ҳисоб кардааст [32, с. 34].

Месси Д., Квинтас П., Вайлд Д. истифодаи истилоҳи «инноватсия»-ро ба ду маъно қайд мекунанд: тавсифи маҳсулот, раванд ё системаи нав, инчунин тавсифи равандҳои тадқиқот, тарҳрезӣ, таҳия ва ташкили истеҳсоли онҳо [9, с. 33].

Ҳамин тариқ, ду равиши асосии гуногун вучуд дорад, ки дар онҳо навоарӣ ё дар натиҷаи раванди эҷодӣ ё ҳамчун раванди ҷорӣ намудани ҳуди навоарӣ баррасӣ мешавад. Ягона чизе, ки муаллифони гуногун дар бораи он яқдилона эътироф мекунанд, ин аст, ки навоарӣ бо пешрафти илмию техникӣ, бо тадқиқот ва корҳои конструкторӣ робитаи зич дорад.

М.Хучек дар китоби «Инноватсия дар корхонаҳо ва татбиқи онҳо» ҳанӯз соли 1992 қайд карда буд, ки робита бо пешрафт ягона чизест, ки дар хусуси он «қариб ҳамаи муаллифон нисбат ба навоарӣ ҳамфикранд» [29].

Дар баробари ин, сарфи назар аз он ки мафҳуми инноватсия бо пешрафти илмию техникӣ, корҳои тадқиқотӣ ва коркарди таҷрибавӣ, ки дар омили хориҷӣ Тадқиқот ва Корсозӣ (P&D) номида мешавад, зич алоқаманд аст, ҳуди Шумпетер таъкид кардааст, ки мафҳумҳои инноватсияро ба навоарию ихтироот якхела нафаҳманд [35, с. 80].

Аз як тараф, ин нодуруст аст, зеро инноватсия на ҳама вақт маънои мавҷудияти навгонии илмӣ дорад. Воқеан, аксари навоариҳо ба кашфиётҳои назариявӣ ё дастовардҳои илмҳои амалиоварда мерасонанд. Навоарӣ бидуни ихтироъ имконпазир аст ва ихтироъ ҳатман боиси навоарӣ намегардад ва ҳудаш ҳам самарائي иқтисодӣ дода наметавонад [35, с. 80]. Аксар вақт инноватсия бо ихтироъ ҳамроҳ мешавад (ё ихтироъ бо навоарӣ ҳамроҳ мешавад), аммо бисёр навоариҳо ба донишҳои асос ёфтаанд, ки дар лаҳзаи татбиқи онҳо маълуманд.

Навоарӣ ва ихтироотро аниқ аз ҳам ҷудо кардан лозим аст, гарчанде ки онҳо якҷоя амал карда метавонанд. Ихтироъ метавонад омиле бошад, ки ба эҷоди инноватсия мусоидат кунад [35, с.81-82].

Бо вучуди он ки вожаҳои «навгонӣ», «навоарӣ», «равандҳои инноватсионӣ» аз ҷониби муаллифони шӯравӣ низ истифода мешуданд, маҳбубият ва густариши он ба мисли имрӯза зиёд набуд. Дар луғатҳои вожаҳои хориҷии давраи шӯравӣ истилоҳи «навоарӣ» мавҷуд нест. Ин калима дар луғати калимаҳои хориҷии соли 1949, ки онро И.В. Лёхин ва Ф.Н. Петров соли 1989 нашр кардаанд, низ нест. Дар Энциклопедияи бузурги советӣ низ (нашри сеюм аз соли 1969 то соли 1978 ҷоп шуда буд) дар бораи ин мафҳум суҳане нест.

Навоарӣ ҳамчун воситаи рушди иҷтимоию иқтисодӣ аз ҷониби олимони советӣ дар солҳои 70-80-уми асри 20 маротиба калон зоҳир карда шудааст.

Аз ҷумла, А. И. Пригожин соли 1989 дар асари худ «Инновация: ҳавасмандгардонӣ ва монеаҳо: (Проблемаҳои иҷтимоии навоарӣ)» проблемаҳои алоҳидаеро, ки бо ҷорӣ намудани навоарӣ дар истеҳсолот алоқаманданд, нишон дода буд.

Дар солҳои 80-ум дар Иттиҳоди Шӯравӣ шумораи назарраси асарҳо дар мавзӯи инноватсия пайдо шуданд. Дар Институти умумииттифоқии тадқиқоти илмӣ системавӣ (ВНИИСИ) ба равандҳои навоарӣ диққати калон дода шуд.

Дар асарҳои А.И. Пригожин, Н. Лапин [12-15] мафҳуми «инноватсия» оварда шуда, таснифоти падидаи баррасишаванда пешниҳод гардида, мушкилоти раванди инноватсиониро тавсиф намуда, роҳҳои ҳалли онҳо пешниҳод шудаанд.

Стандарти асосии байналмилалӣ дар соҳаи тадқиқоти инноватсионӣ Дастури Осло мебошад, ки нашри ҷорӣ он таърифи зерини инноватсияро дар бар мегирад [34]. Навоарӣ як маҳсулот ё равандҳои нав ё такмилёфта (ё маҷмуи онҳо), ки аз маҳсулот ё равандҳои қаблӣ ба таври назаррас фарқ мекунад ва метавонад ба корбари эҳтимолӣ татбиқ карда шавад ё дар маҳсулот истифода шавад ё аллакай дар маҳсулот татбиқ ё истифода шудааст. Инноватсия як маҳсулот ё равандҳои нав ё такмилёфта (ё маҷмуи онҳо) мебошад, ки аз маҳсулот ё равандҳои қаблӣи воҳид ба таври назаррас фарқ мекунад ва барои корбарони эҳтимолӣ (маҳсулот) дастрас шудааст ё аз ҷониби воҳид (раванд) ба истифода дода шудааст [35].

Нашри якуми дастури Осло танҳо навоариҳои технологӣ баррасӣ шуд, ки ба навоариҳои маҳсулот ва равандҳо тақсим карда шуданд. Дар нашри сеюм ба онҳо масъалаҳои ташкилӣ ва

маркетингӣ илова карда шуданд. Дар наشري навбатӣ, маркетинг ба маҳсулот дохил карда шуданд ва ташкилӣ ба равандҳо дохил карда шуданд [34].

Дар адабиёти илмӣ ва таълимӣ таснифоти зиёди навоариҳо мавҷуданд, ки дар тули тамоми давраи тадқиқот то имрӯз аз рӯи меъёрҳои гуногун таҳия шудаанд. Н.И. Лапин [12] ва А.И. Пригожин [19], инчунин ҳарду муаллиф дар наشري муштарак [15], шояд аввалин таснифоти навоариҳоро дар илми Русия анҷом доданд. Хусусиятҳои зеринро муҳаққиқон ҳамчун асос барои таснифоти худ интихоб кардаанд:

- мундариҷаи мавзӯ;
- дараҷаи навоарӣ [11];
- мундариҷа;
- ҳаҷм;
- мақсад;
- оқибатҳои иҷтимоӣ;
- Потенсиали инноватсионӣ;
- сабаби пайдоиш;
- сарчашмаи пайдоиш;
- самаранокӣ;
- давомнокии раванди инноватсия [19];
- самаранокӣ [15].

Ҳамчун яке аз меъёрҳои гурӯҳбандии навоарӣ Н.И. Лапин [12] «мазмунӣ мавзӯ»-и онҳоро пешниҳод кард. Дар ин замина, ҳама навоариҳоро метавон аз рӯи муаллиф ба инҳо тақсим кард:

- маҳсулот;
- технологӣ;
- иҷтимоӣ;
- комплекс.

Навоариҳои маҳсулот ба истеҳсол ва истифодаи маҳсулоти ниҳой, ҳам молҳои истеъмолӣ ва ҳам воситаҳои истеҳсолот таъсир мерасонанд. Навоариҳои технологӣ ба эҷод ва татбиқи технологияҳои нав барои истеҳсоли маҳсулоти нав ё мавҷудаи ниҳой нигаронида шудааст. Навоариҳои иҷтимоӣ ба барпо намудан ва татбиқ намудани сохтору механизмҳои нави иқтисодӣ, ташкилӣ ва дигар механизмҳои фаъолияти хоҷагии халқ ва системаҳои зерсистемаҳои он (соҳаҳо, минтақаҳо, ташкилотҳои меҳнатӣ) нигаронида шудаанд. Ниҳоят, инноватсияҳои низ имконпазиранд, ки хосиятҳои навоариҳои болоро ба таври органикӣ муттаҳид мекунанд. Чунин навоарӣ аз ҷониби Н.И. Лапин мураккаб номида мешавад. Вобаста ба дараҷаи навоарӣ Н.И. Лапин навоариҳои радикалӣ ва тағирёбандаро муайян мекунанд [12].

А.И. Пригожин [19] асосҳои зеринро ҳамчун меъёрҳои таснифи инноватсияҳо пешниҳод мекунанд: «мазмун», «мақсад», «оқибатҳои иҷтимоӣ», «потенсиали инноватсионӣ», «сабаби пайдоиш»

Вобаста ба «мазмун» А.И. Пригожин пешниҳод мекунанд, ки инноватсияҳо ба чунин шаклҳо чудо карда шаванд [19]:

- ба тағйир додани техника нигаронида шудааст;
- ба тағйир додани технология нигаронида шудааст;
- ба тағйир додани тартиби ташкилӣ нигаронида шудааст;
- ба тағйир додани навъи маҳсулоти истеҳсолшуда нигаронида шудааст;
- ба тағйир додани усулҳои идоракунии нигаронида шудааст.

Аз рӯи ҳаҷм – қоидаҳои «нуқтаи мушаххас», ки ба дастгоҳҳои алоҳида дахл доранд, хусусиятҳои системавӣ, таъсирбахши системаҳои технологӣ ва ташкилӣ, стратегӣ, тағйир додани принципҳои истеҳсолот ва идоракуниро фарқ мекунанд.

Вобаста ба «мақсад»:

- ба баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот нигаронида шудааст;
- ба беҳтар намудани шароити меҳнат;
- ба ғайр гардондани мазмуни кор нигаронида шудааст;
- ба баланд бардоштани қобилияти идоракунии нигаронида шудааст;
- ба баланд бардоштани сифати маҳсулот нигаронида шудааст.

Дар байни меъёрҳои тасниф барои Пригожин инчунин «оқибатҳои иҷтимоӣ» (шиддат, яқрангӣ ва зарарнок будани кор, аз даст додани мақом ва ғайра) ва «манфиатҳои иҷтимоӣ» (кам кардани шиддат ва зарарнокии меҳнат, тақмили ихтисос ва ғайра) пешниҳод кардааст [19].

Потенсиали инноватсионии корхона ба муаллиф имкон медиҳад, ки:

- навовариҳои алтернативӣ (асосии) – қорӣ намудани навъҳои нави таҷҳизот, эҷоди навъҳои нави маҳсулот ва ғайра;
- навовариҳои иловагӣ (тарҳи нав бо таркиби нави функционалии блокҳо);
- рушди инноватсияро (такмил додани усулҳои истеҳсоли маҳсулоти асосӣ) чудо намояд.

Сабабҳои навоварӣ низ метавонанд гуногун бошанд. Ҳамин тариқ, онҳо метавонанд бо мақсади мутобиқ шудан ба тағйиротҳои дигар, ки ба таври стихиявӣ ба амал меоянд ё дар натиҷаи тағйироти дигар ба вуҷуд меоянд. Муаллиф чунин навовариҳоро пасив номидааст. Баръакс, навовариҳои фаъол мустақилона бо мақсади ворид намудани тағйирот, оғоз намудани равандҳои дилхоҳ ва ғайра амалӣ карда мешаванд. Аз рӯи меъёри «манбаи пайдоиш» А.И. Пригожин [19] тамоми навъҳои инноватсияро вобаста ба он, ки маркази ташаббуси инноватсияҳо дар қучо қойгир аст, ба марказонидашуда, маҳаллӣ ва стихиявӣ тақсим кардааст. Мувофиқи ақидае, ки протсессии навоварӣ на ҳама вақт натиҷаи дилхоҳ ба даст меорад, ҳамаи навоварӣ ба се гурӯҳ тақсим карда шуд: қорӣ кардашуда ва пурра истифода бурдашуда, қорӣ кардашуда ва суст истифода бурда мешаванд ва қорӣ карда нашудаанд.

Ниҳоят, чунин як меъёри муҳим, монанди давомнокии раванд имкон дод, ки тамоми навоварӣ аз рӯи давомнокии ду марҳилаи раванди таҳия ва татбиқи инноватсия - давомнокии раванди таҳия ва тарҳрезӣ ё давомнокии вақт тақсим карда шавад [19].

Н. Лапин ва А.И. Пригожин [15] инчунин меъёри «самаранокӣ»-ро пешниҳод кардаанд. Тибқи ин меъёр пешниҳод карда шуд, ки навоварӣ ба навовариҳои самарабахш тақсим карда шавад, ки татбиқи онҳо асосан ба ноил шудан ба ҳадафи асли оварда расонид ва ҳуди ҳадаф қомилан дуруст буд, ки ба вазифаҳои таъмини самаранокии ҳамаҷонибаи истеҳсолот мувофиқат мекунад. Ташкилоти ҷамъиятию техникӣ, квазисамар, ки татбиқи он асосан ба натиҷаҳои мусбӣ оварда расонд, аммо на он қизе, ки дар ибтидо ҳамчун ҳадафи навоварӣ таҳия шуда буданд, яъне ҳадафи аввала ба даст наомадааст, бесамар, татбиқи он асосан ба натиҷаҳои манфӣи ғайриҷашмдошт оварда расонд (чи барои ҳуди ташкилоти иҷтимоию техникӣ ва чи барои муҳити беруни) [13].

А.И. Пригожин инчунин меъёрҳои имконпазири тақсмоти инноватсияҳоро илова кард [19]:

- муносибатҳо бо пешгузашта (иваз кардан, бекор кардан, баргардонидан ва қушодани навоварӣ);

- хусусиятҳои механизми татбиқ (якгона, паҳншуда, пурра ва нопурра, муваффақ ва ноқом);

- хусусиятҳои раванди инноватсионӣ (дохилиташкилотӣ ва байниташкилотӣ).

Вай инчунин пешниҳод кард, ки навовариҳо аз рӯи намуди навоварӣ ё мундариҷаи мавзӯ ба гурӯҳҳои зерин тақсим карда шаванд:

- моддию техникӣ, ки бо тағйироти маводи истифодашаванда алоқаманданд;

- иҷтимоӣ,

- иқтисодӣ,

- ташкилию идоракунӣ,

- қонунӣ

- педагогӣ.

Ю.В. Яковец [32, с. 44] таснифоти инноватсияҳо ба технологӣ, экологӣ, ташкилию истеҳсолӣ, идоракунӣ, ҳарбӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва давлатӣ-ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ амалӣ намудааст.

Вай инчунин навовариҳоро аз рӯи дараҷаи навоварӣ (таъкид намудани навовариҳои радикалӣ), аз рӯи дараҷаи аҳамият (асосӣ ва муттаҳидшавӣ) ва дараҷаи фарогирии бозор (ҷаҳонӣ, милли ва минтақавӣ) тасниф кардааст. Вай инчунин он чиро, ки пештар дар таснифи Г. Менш ворид карда шуда буд, инкишоф дод [33, с. 14] консепсияи псевдоинноватсия - як навоварии ҳаёӣ, ки генотипро вайрон мекунад, системаи харобшударо такмил медиҳад, бармаҳал аст [32, с. 55].

Дар солҳои 90-уми асри XX мутахассиси машҳури поляки М. Хучек таснифоти худро оид ба инноватсия пешниҳод кард [26 - 30]. Меъёрҳои истифодашудаи он инҳо буданд:

- асли – асли (эҷодӣ, эҷодӣ) ва ғайриоригиналӣ (тақлидкунанда),

- гурӯҳи соҳаҳои саноат – саҳт (моддикунонидашуда, дар моддӣ таҷассумёфта) ва нарм (ғайримохдӣ, ғайри ҷисмондашуда);

- миқёси оқибатҳо – стратегӣ, ки ба татбиқи мақсадҳои стратегӣ хизмат мекунад, ки дар натиҷаи татбиқи тадбирҳои дарозмуддати дорои хусусияти инноватсионӣ ба вуҷуд меоянд ва қорӣ, ки ба баланд бардоштани самаранокии фаъолияти иқтисодӣ дар мӯҳлатҳои кӯтоҳ нигаронида шудаанд.

Дар равишҳои гуногуни таснифоти навгонӣ муаллифон ба дараҷаи навоварии онҳо диққати махсус медиҳанд. Ва дар ин ҷо, муаллифони гуногун баъзан равишҳои тамоман гуногунро нишон

медиханд. Ҳамин тарик, барои баъзе муҳаққиқон, ҳуди дараҷаи навгонӣ метавонад хусусияти бунёдӣ барои эътирофи як падида ё раванд ҳамчун навоарӣ бошад. Чунин равиши максималистӣ боиси хеле танг шудани доираи падидаҳои дар навоарӣ баррасишаванда мегардад. Нуктаи дигар ин аст, ки ҳатто навоариҳои нисбӣ, навоарӣ дар микёси як корхонаи мушаххас аллакай ҳуқуқ медиҳад, ки дар бораи равандҳои инноватсионӣ дар ин корхона ҳарф занад.

Ф.Валента пешниҳод кардааст, ки тамоми маҷмуи навигариҳо аз рӯи умқи тағйироти воридшуда ба ҳашт гурӯҳ таҳия карда шаванд [3, с. 2-4] (ниг. ба ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. – Таснифи инноватсияҳо аз рӯи дараҷаи навоарӣ

Код	Мундариҷаи инноватсия
0	Навсозии ҳосиятҳои ибтидоии система, функсияҳои мавҷуда
1	Тағйироти миқдорӣ дар ҳосиятҳои система
2	Тағйироти сифатӣ дар ҳосиятҳои система бо сабаби аз нав ҷойгиркунии ҷузъҳои он
3	Унсурҳои системаи мутобикшавӣ, мутобикшавӣ ба ҳамдигар беҳтар
4	Тағйироти сифатӣ дар ҳосиятҳои система, ки берун аз тағйироти мутобикшавӣ (баъзе такмил додани ҳосиятҳои ғоиданоки система)
5	Насли нав барои системаи кӯҳна (тағйирот дар аксари ҳосиятҳои система ҳангоми нигоҳ доштани сохтори асосӣ)
6	Эҷоди як намуни нави система (тағйирёбии сифатӣ дар ҳосиятҳои асли ва концепсияи асли бидуни тағйир додани принципҳои ғазолият)
7	Эҷоди нави нави нави (тағйирёбии ҳосиятҳои система ё қисми он, тағйир додани принциби функционалии он)

В. М. Аншин ин масъалаҳоро дар осори худ ба таври муфасссал баён кардааст [1, 2, 8]. Ҳамчунин бояд қайд намуд, ки ӯ мафҳуми псевдоинноватсияро ҳамчун «тағйироти берунии маҳсулот ё равандҳое, ки боиси тағйирёбии хусусиятҳои истеъмолии онҳо намегардад» равшан кардааст [8, с. 22].

Муаллиф мафҳуми инноватсионӣ-хизматрасонино ворид намуда, «навоарӣ бо хизматрасонӣ ба равандҳои истифодаи маҳсулот берун аз корхона алоқаманд аст» [8, с. 21], барномаҳои компютери мисол меорад. Аз як тараф, таърифи дар боло зикршуда мафҳуми равандеро истифода мебарад, ки вобаста ба он чунин навоарӣ бояд ҳамчун раванди инноватсия тасниф карда шавад, аз тарафи дигар, барои нармафзоре, ки ҳамчун намуна зикр шудааст, нишонаи хеле устувори «маҳсулоти нармафзор» васеъ истифода мешавад.

Ҳамин тарик, агар суҳан дар бораи маҳсулоти нави нармафзор равад, он гоҳ ба назар чунин менамояд, ки он ҳамчун маҳсулоти инноватсионӣ тасниф карда мешавад, аммо агар суҳан дар бораи раванди нави хизматрасонӣ меравад, он бояд ҳамчун раванди инноватсия тасниф карда шавад. Идеия расидан ба бозорҳои нав ҳамчун раванди инноватсионӣ аз асарҳои И. Шумпетер сарчашма мегирад [31, с. 133]. Ва дар ин ҷо ба назар нагирифтани мумкин нест, ки Шумпетер «панҷ ҳолат»-и «амалӣ намудани комбинатсияҳои нав»-ро шакли мазмуни тараққиёт тавсиф намуда, тараққиёти истеҳсолотро ҳамчун манбаи муваффақияти умуман ғазолияти соҳибкориро дар назар дошт. Аз ҷумла, чунин гурӯҳе, ки дар таснифи боло ҳамчун бозори инноватсионӣ таъин шудааст, вобаста ба хусусияти объекти ба бозорҳои нав ҷоришаванда, инчунин метавонад ҳамчун навоариҳои маҳсулот ё инноватсияи равандҳо тасниф карда шавад. Ҳамин тарик, бояд қайд кард, ки ҳисобида шаванд, ки инноватсияҳо мувофиқи меъёрҳои баррасишаванда ба инноватсияҳои маҳсулот ва равандҳо, ки дар Дастури Осло таҳия шудаанд [20, с. 9].

Хусусияти алоқамандӣ бо донишҳои илмӣ, ки ҳамчун яке аз асосҳои тасниф дар системаи меъёрҳои таснифоти баррасишаванда пешниҳод шудааст, дар ин ё он шакл хеле зиёд истифода мешавад. Ба ғайр аз тақсмоти навоариҳои боло ва поёни зикршуда, метавон таснифоти К.Павит ва В.Уолкерро мисол овард, ки вобаста ба дараҷаи истифодабарии донишҳои илмӣ дар онҳо ҳафт гурӯҳи навоариҳоро муайян кардаанд [21].

Дар охир, инчунин бояд қайд кард, ки аломатҳои зерин ҳамчун асос барои таснифҳои истифода мешаванд: марҳилаҳои пешрафти илмию техникӣ, ки дар натиҷа навоарӣ ба вуҷуд омадааст [36], дараҷаи шиддатнокии навоарӣ [7], хусусиятҳои сохтории инноватсия [5], нави таъсире, ки дар натиҷаи татбиқи инноватсия ба даст меояд [24], муносибати корхона ба рушд [6], манбаи маблағгузорӣ [23], дараҷаи мураккабӣ [26], аслии хусусияти тағйирот [26], доираи амал [26], шароити иҷтимоию психологӣ татбиқ [26], нақш дар раванди такрористеҳсол [16], сатҳи назорат [16] ва ғайра.

Дар аксарияти кулли сарчашмаҳо муаллифони барои таснифи навоариҳо на як, балки якчанд хусусиятро истифода мебаранд. Пас, А.И. Пригожин [19] нух аломатро истифода мебарад, П.Н. Завлин ҳафт аломатро истифода мебарад [7], В.Д. Дорофеев ва А.Н. Шмелев [6] – дувоздаҳ аломат ва, масалан, В.Г. Мединский [16] – ҳаждаҳ. Таснифоти бисёркритериявӣ аҳамияти махсус доранд, ки метавонанд дар бораи хусусиятҳои инноватсионии мушаххас тасаввуроти муфасссал диҳанд, зеро онҳо самти амалии хеле муҳим доранд. Бо ёрии чунин таснифҳо навоариҳоро код кардан мумкин аст. Дар ин ҳолат ба навоарӣ код дода мешавад, ки ҳар як рақами он аз рӯи ҷойгиршавиаш дар код характеристика ва қимат маъноӣ ба гурӯҳи муайян додани навоарӣ мувофиқи ин хусусиятро дорад. Намунаи ин гуна кодификатсияҳо аз рӯи нух меёри пешниҳодкардаи Р. Фатхутдинов [25], ё кодификатсия дар асоси ҳашт хусусияти пешниҳодкардаи Д.М. Степаненко барои Ҷумҳурии Беларус дар кори «Таснифи инноватсияҳо ва стандартизатсияи он», ки дар маҷаллаи «Инноватсияҳо» соли 2004 нашр шудааст [22].

Дар раванди омӯзиши асосҳои назариявии фаъолияти инноватсионӣ, муаллиф чадвали ҷамъбасти хусусиятҳои таснифро тартиб додааст, ки барои таснифоти дар бист сарчашмаи гуногун мавҷудбуда асоси таснифот хизмат мекунад. Ин чадвал тақрибан сад чунин аломатҳоро дар бар мегирад, гарчанде ки бояд қайд кард, ки бисёре аз онҳо ба ҳеҷ ваҷҳ асли нестанд. Чадвали тартибдодашуда вонема намекунанд, ки тамоми доираи хусусиятҳои мавҷударо пурра фаро гирад, аммо он инчунин ду далели равшанро хуб нишон медиҳад: гуногунии ин хусусиятҳо ва мавҷудияти ихтилофоти назаррас дар байни тадқиқотчиёни инноватсия. Ихтилофот на танҳо дар масъалаи муҳим будани қадом хусусиятҳо барои таснифҳо, балки дар масъалаи ҷӣ ном кардани ин аломатҳо низ ба миён меоянд [12].

Ҳамин тавр, Н. Лапин [13] якчанд хусусиятро: нави навоарӣ, доираи татбиқ, доираи татбиқ, ҳадафи функционалӣ, доираи фаъолият, хусусияти татбиқ ва ҳатто тағйироти мақсаднокро ҷудо менамояд. Аломате, ки имкон медиҳад навоарӣ вобаста ба навоариашон ба гурӯҳҳо таъсис карда шавад, бо истилоҳҳо ифода карда мешавад: дараҷаи нав будан, дараҷаи радикалӣ, аҳамияти, дараҷаи нав будан ва ғайра. Чунин номҳои гуногун аксар вақт як аломатро пинҳон мекунад. Таҳлили чадвал имкон медиҳад ба хулосае ояд, ки дар он на бештар аз се даҳ адад бештар ё камтар хусусиятҳои асли мавҷуд аст ва ҳатто ҳамаи онҳоро қомилан мустақил доништан мумкин нест.

Ба ғайр аз ин, бояд гуфт, ки аз аломатҳои дар давраҳои гуногун пешниҳодкардаи муҳаққиқон бисёриҳо аҳамияти амалӣ дошта наметавонанд, баъзеи дигар ба таърифи дар сарҳати якуми ин асар ифодаёфта мувофиқат намекунад. Масалан, аз нуқтаи назари банақшагирии раванди инноватсионӣ ва тарҳрезии фаъолияти инноватсионӣ ба анҷом ва нотаом, муваффақ ва ноқим қардани навоарӣ бемаънӣ менамояд, зеро базӯр қасе, ки лоиҳаи инноватсионӣ андеша карда, онро пешақӣ нотаом ва ё бебарор тасаввур мекунад. Инчунин, аз нуқтаи назари самаранокии татбиқи лоиҳаи инноватсионӣ, манбаъҳои маблағгузори он аҳамият надоранд, зеро лоиҳаҳои муассир, новобаста аз он, ки онҳо аз ҳисоби сарчашмаҳои хусусӣ ё аз ҳисоби давлатӣ маблағгузорӣ мешаванд, бояд барои татбиқ қабул карда шаванд. Тақсими навоарӣ ба навоарӣ ва паҳншуда низ ғайри қобили амал ба назар мерасад, зеро ҳар як навоари бомуваффақият татбиқшаванда, ки дар ибтидо ҳамчун нуқтаи аввал тасаввур мешуд, имрӯз, дар замони ҷаҳонишавии иқтисодӣ, дар шароити шаффофияти иттилоот, рушди ҷараёни иттилоот, дер ё зуд дубора пайдо мешавад.

Таҳлили хусусиятҳои дар боло баррасишуда, ки метавонад барои таснифоти бисёркритериявӣ асос бошад, нишон медиҳад, ки чунинҳоро метавон пешниҳод кард:

- доираи татбиқ;
- мундариҷаи мавзӯ;
- миқёси навоарӣ;
- умқи тағйироти воридшуда;
- марҳилаи давраи ҳаёт;
- ҷои дарҳост.

Вобаста ба доираи татбиқ мо метавонем инҳоро ҷудо кунем: навоариҳои иқтисодӣ, давлатӣ-сиёсӣ, ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ, таълимӣ, илмӣ, экологӣ ва фарҳангӣ; аз рӯи мундариҷаи мавзӯ: маҳсулот, технологӣ, ташкилӣ ва идорақунӣ, маркетинг ва иттилоот; аз рӯи миқёси навоарӣ: нав дар миқёси ҷаҳонӣ, нав барои кишвар, нав дар минтақа, нав барои қорхона; аз рӯи умқи тағйироти воридшуда: мутобиқшавӣ, модернизация, реконструкция, бунёд; Аз рӯи марҳилаи давраи ҳаёт мо метавонем фарқ кунем: марҳилаи тарҳрезии инноватсия, банақшагирии стратегӣ, тарҳрезӣ ва татбиқи инноватсия; ниҳоят, аз рӯи ҷои татбиқ: навоариҳое, ки барои татбиқ дар ташкилоти худ таҳия шудаанд ва навоариҳое, ки аз ҷониби ташкилоти сеюм таҳия шудаанд. Вобаста ба хусусияти охири байни ду

намуди фаъолияти инноватсиониро фарқ кардан ва мафҳуми бизнеси инноватсионӣ аз мафҳуми фаъолияти инноватсиониро фарқ кардан бамаврид аст. Чунин концепсияро А.Б. Крутик ва А.И. Муравёв, ки соҳибкории инноватсиониро як намуди фаъолияти соҳибкорӣ мефаҳмад, «ба офаридан ва истифодаи маҷмуии инноватсионӣ нигаронида шудааст, ки дар шароити афзоиши хавфи сармоягузорӣ ба ба даст овардани ғоида ва афзоиши нерӯи илмӣю техникӣ тавассути рушди соҳаҳои пешқадами саноат мусоидат мекунанд. интиқоли технологияҳои дучониба, баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулот» [10, с.112]. Фарқи байни онҳо дар он аст, ки фаъолияти инноватсионӣ дар ҳаёти бисёр корхонаҳо ба ин ё он дараҷа вучуд дорад, вале фаъолияти асосии онҳо нест, ҳамчун восита хизмат мекунад, вале мақсад не. Соҳибкории инноватсионӣ фаъолиятест, ки ба эҷод, инкишоф, қорӣ намудани навоарӣ, аз ҷумла ва шояд асосан берун аз ҳудуди ҳуди корхона дар соҳаи тичорати инноватсионӣ нигаронида шудааст.

Ҳамин тариқ, тақсимои қабулшуда аз рӯи дараҷаи тағйироти воридшуда маънои зеринро дорад: навоарихое, ки тағйироти ночиз дар маҳсулоти мавҷуда, технология, тартиби муқарраршудаи ташкилӣ ё модели қабулшудаи идоракуниро ифода мекунанд, бояд мутобикшавӣ ҳисобида шаванд. Ин аслан ба шароити тағйирёфта мутобик кардани қуҳна аст. Модернизатсия дар ин замина ворид намудани тағйиротро дар бар мегирад; бозсозӣ дигаргуниҳои қалонро дарбар мегирад; навоарихо, ки дар ин ҷо эҷодкорӣ номида мешаванд, эҷоди нав ё ҷунин қорқарди амиқи қуҳна мебошанд, вақте ки қуҳна дар нав амалан шинохта намешавад.

АДАБИЁТ

1. Аньшин В.М. Инновации и рынок: стратегия, управление, эффективность. М.: ВНИЦентр, 1992. – 75 с.;
2. Аньшин В.М. Инновационная стратегия фирмы. М.: РЭА им. Г.В. Плеханова, 1995. – 45 с.;
3. Валента Ф. К новому синтезу воспроизводственного процесса и хозяйственного механизма в экономической теории [Реферат]. – М.: ИНИОН, 1986. – 11 с.
4. Водачек Л., Водачкова О. Стратегия управления инновациями на предприятии [Текст]: сокращен. пер. со словац. / Авт. предисл. В.С. Рапопорт. – М.: Экономика, 1989. – 166 с.
5. Главатских О.Б. Инфраструктурное обеспечение инновационного предпринимательства в экономике. -М.: Изд-во МГОУ, 2016. - 418 с.
6. Дорофеев В.Д. Инновационный менеджмент [Текст]: учеб. пособие / В.Д. Дорофеев, А.Н. Шмелева. – Ростов н/Д: Феникс, 2009. – 442 с.: ил. – (Высшее образование).
7. Инновационная экономика: стратегия и инструменты формирования: учеб. пособие / О.И. Донцова, С.А. Логвинов. - М.: Альфа-М: ИНФРА-М, 2019. - 208 с.
8. Инновационный менеджмент: Концепции, многоуровневые стратегии и механизмы инновационного развития [Текст]: Учеб. пособие / Под ред. В.М. Аньшина, А.А. Дагаева. – 2-е изд., перераб., доп. – М.: Дело, 2006. – 584 с.
9. Квинтас П., Месси Д., Уилд Д. Линейная модель инноваций: за и против. Трансфер технологий и эффективная реализация инноваций / Общ. ред. и состав. Н.М. Фонштейн, М.: АНХ, 1999. – 141 с.
10. Крутик А.Б. Антикризисный менеджмент [Текст]: Превентивные методы управления / А. Б.Крутик, А. И.Муравьев. - СПб.: Питер, 2001. - 430 с. - (Теория и практика менеджмента).
11. Кунин В.А., Александрова Е.А. Анализ зарубежного опыта поддержки малого предпринимательства // Российское предпринимательство, 2011. – № 1-2 (176). – С. 36-43.
12. Лапин Н.И. Актуальные проблемы исследования нововведения // Социальные факторы нововведений в организационных системах [Сб. ст.]. - М.: ВНИИСИ, 1980. – С. 5 – 21;
13. Лапин Н.И. Нововведения в организациях [Текст] (Препринт ВНИИ систем. исслед.). – М.: ВНИИСИ, 1984. – 60 с.;
14. Лапин Н.И. Системно-деятельностная концепция исследований нововведений // Диалектика и системный анализ [Сб. ст.]. - М.: Наука, 1986. – С. 273 – 284;
15. Лапин Н.И., Пригожин А.И. Факторы, способствующие и препятствующие эффективному осуществлению нововведений в организациях (программа описания отдельных случаев нововведений) // Социальные факторы нововведений в организационных системах [Сб. ст.]. - М.: ВНИИСИ, 1980. – С. 58 – 62.
16. Маршан П., Самсон И. Метрополисы и экономическое развитие России // Вопросы экономики Москва, 2004. №1. - С. 4-18.
17. Найт Ф.Х. Риск, неопределенность и прибыль. М.: Дело, 2003. – 360 с.

18. Основы предпринимательской деятельности: учебное пособие / Д.В. Гашко, Е.В. Ялунер. – СПб.: Изд-во СПбГЭУ, 2017. – 302 с.
19. Пригожин А.И. Проблемы исследований нововведений в организациях // Социальные факторы нововведений в организационных системах [Сб. ст.]. – М.: ВНИИСИ, 1980. – С. 25 – 32.
20. Руководство Осло. Рекомендации по сбору и анализу данных по инновациям. Третье издание. Совместная публикация ОЭСР и Евростата. Перевод на русский язык. Государственное учреждение «Центр исследований и статистики науки» (ЦИСН), 2010 [Электронный ресурс]. – URL: https://mgimo.ru/upload/docs_6/ruk.oslo.pdf.
21. Соловьев В.П. Инновационная деятельность как системный процесс в конкурентной экономике (Синергетические эффекты инноваций). – Киев: Феникс, 2006. – 560 с.
22. Степаненко Д.М. Классификация инноваций и ее стандартизация // Инновации. 2004. №7.
23. Сухарев О.С. Основные понятия институциональной и эволюционной экономики: крат. курс лекций / О. С. Сухарев; Рос. акад. наук, Ин-т экономики, Россия, Центр эволюц. экономики. – М.; Брянск: изд-во Брян. гос. ун-та им. акад. И. Г. Петровского, 2004 (Клинцовская гор. тип.). – 127 с.
24. Уэрта де Сото Хесус. Социализм, экономический расчет и предпринимательская функция / Хесус Уэрта де Сото. – М., Челябинск: ИРИСЭН, Социум, 2008. – 488 с.
25. Фатхутдинов Р.А. Инновационный менеджмент [Текст]: Учебник для вузов. – М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1998. – 600 с.
26. Хватова, Татьяна Юрьевна. Методология формирования адаптивной национальной инновационной системы во взаимодействии с институциональной средой: дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.05 - Экономика и упр. нар. хоз-вом (упр. инновациями / Хватова Татьяна Юрьевна; [В Интернете]. – С.-Петербург. гос. политехн. ун-т Санкт-Петербург, 2012318 с.: ил., табл. Библиогр. – С. 280-297.
27. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: манифест современной институциональной экономической теории; [пер. с англ. М. Я. Каждан; науч. ред. пер. В. И. Маевский]. Москва: Академия народного хозяйства при Правительстве РФ: Дело, 2003. – 464 с.;
28. Хоменко Е.Б. Инфраструктура предпринимательства: теория и методология исследования: монография. – Ижевск: Изд-во ИЖГТУ, 2013. – 432 с.;
29. Хучек М. Инновации на предприятиях и их внедрение. [Перевод] – М.: Луч, 1992. – 148 с.;
30. Хучек М. Социально-экономическое содержание инновации на предприятии // Вестник Московского университета. 1995. №1. – С. 62 – 71.
31. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й.А. Шумпетер. – М.: Эксмо, 2008. – 864 с.
32. Яковец Ю.В. Ускорение научно-технического прогресса. Теория и экономический механизм. – М.: Экономика, 1988. – 335 с.
33. Mensh G. Stalemate in technology: innovation overcome the depression. Cambridge: Mass, 1979. – 208 p.
34. Oslo Manual 2018. Guidelines for Collecting, Reporting and Using Data on Innovation. The Measurement of Scientific, Technological and Innovation Activities. 4th Edition. OECD, European Union. 2018 [Электронный ресурс]. – URL: https://ictt.by/Docs/news/2018/10/2018-10-26_01/Oslo_Manual_2018_4th_Edition_EN.pdf.
35. Schumpeter Joseph A. Business cycles. A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process. New York Toronto London: McGraw-Hill Book Company, 1939. – 461 p.
36. Vetrenko P.P., Mordovets V.A., Yaluner E.V. Development of intellectual capital in the Russian economy to ensure the economic security of a corporation under competition. European Research Studies Journal. 2017. T. 20. № 4. С. 60-61.